

TASAVVUFÎ TECRÜBEDE SÂLIKİN KENDİNDEN GEÇME DURUMU: VECD

Kadir ÖZKÖSE *

Abstract

Status of Ecstasy of a Traveler (Sâlik) as a Mystical Experience: Wajd

Religious feeling and suspense of Sâlik who follows the spritual path is in three stages: Tavajud, vajd and vujud. The first stage is a tavajud. It is dependent upon man's effort. The person shows patience at the difficulties. At the end he obtains the spiritual excitement. The second stage is vajd. It is a spiritual excitement that appears after the dhikrs and worships. It is not by effort but is by kindness. It is appearing suddenly. Its coming and leaving doesn't matter. In the vajd situation the person lives suddenly changes. The third stage is vujud. In the position sâlik attains secret of oneness. He eliminate his own existence and He survives at the Haq. He escapes the temporary pleasures, but goes towards the endless pleasures.

Key words: Extasy, tevacud, existence, religious suspence, divine love and who follows the spritual path

Özet

Sâlikin dînî his ve heyecanı üç aşamada gerçekleşir. Birincisi tevâcüddür. Zorlama ve gayretle gerçekleşir. Kulun çabasına bağlıdır. Sıkıntılara sabrederek zamanla mânevî coşkunun meydana gelmesidir. İkincisi vecddir. Zikir ve ibadetler sonucunda ortaya çıkan mânevî heyecandır. Vecd kesbî değil, vehbidir. Bir anda ortaya çıkar. Gelişi ile gidişi fark edilemez. Vecd hâlinde kişinin vücûdunda ânî değişimler yaşanır. Üçüncü aşama ise vücüddür. Sâlikin tevhidin sırrına ermesidir. Kendi varlığını yok bilmesi, Hak'ta bâkî olmasıdır. Geçici zevklerden kurtulmuş, ebedî zevklere dalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vecd, tevâcüd, vücûd, dînî heyecan, ilâhî aşk ve sâlik.

Giriş

Tasavvuf erbâbı bir takım dînî his ve heyecana bürünür ve bazı tasavvufî hâller yaşarlar. Dînî hayatın bir bilgi (şeriat, zâhir) yönü, bir de his ve heyecan (yaşama, hâl) yönü vardır. Zâhir yönü ile sûfî tevbe, zühd, takva, vera, fakr, mücâhede, muhâsebe, murâkabe, sabır, şükür, sıdk, ihlas, tevekkül, havf, reca, rıza, ma'rifet ve muhabbet makâmlarını aşmaya çalışır. Değişik riyâzet ve mücâhedelerle nefsinı tezkiye eder. Sâlikin kesbine bağlı olarak gelişen bu durumu Hâlik'ın lutfu ile gerçekleşen tasavvufî hâller eşlik eder. Dinin duygu, bilgi ve muamele boyutunda sâlikin samimiyeti esastır. Bilgi, amel ve duygu boyutunda sâlikin bir vecde ermesi, coşku seline kapılması ve mânevî heyecana

---

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı, e-mail: kozkose@cumhuriyet.edu.tr, ozkosekadir@hotmail.com

bürünmesi beklenir. Dînî heyecanla dînî bilgiler arasındaki bu münasebet ferde göre değiştiği gibi bir ferdin çeşitli hâllerine göre de değişir. En küçük dînî his ve heyecanlara da vecd denilmekle beraber bu tabir, daha ziyade şuur ve bilgi hâline gâlib olan dînî his ve heyecanları ifade etmek için kullanılır. Özellikle kendinden geçme hâlini (ecstasy, istiğrak ve coşma) ifade etmek için kullanılan vecd terimi, geniş anlamda havf-recâ, üns-heybet, galebe-huzûr, gaybet-şuhûd, cem-fark, setr-tecellî, sekr-sahv, fenâ-bakâ vs. gibi mistik hâllerle de bağlantılıdır.

II. Vecd Teriminin Kavramsal Analizi

Sözlükte “v-c-d” kök fiilinden türetilmiş olan vecd kavramı; “yitiği ve aradığını beş duyu, şehevî ve gazabî kuvvet veya akıl yoluyla bulmak; öfke, hüznü, hüznü gerektiren keder; şikâyet etmek, bolluk ve zenginlik, istediğine kavuşmak, güç yetirmek, kolaylık, aşırı sevgi, aşk ve iştihak sarhoşluğu içinde kendinden geçmek ve yüksek heyecan” manalarına gelmektedir.¹

Bir tasavvuf istilâhî olarak ise vecd; “kasıt ve zorlama olmadan sâlike gelen ve onu kendinden geçiren bir müsâdefedir. Yani kulun irâdesi olmadan, Allah’tan gelen feyz, lutuf ve ihsandır.”² Hakk’ın varlığını idrak eden kulun beşerî sıfatlarını kaybetmesidir.³ Çünkü kişinin kalbinde Allah’tan başkasına yer vermesi düşünülemez.⁴

Üzüntü ve sevinç türünden kalpte bulunan her duygu, kalbin işitmesi ve görmesi de birer vecddir. Kur’ân’ın beyânına göre, kalpler bakmakta ve görmektedir. Kalplerin bu bakma ve görme fiilleri de onlara ait bir vecddir. Allahu Teâlâ şöyle buyurur: “Gerçek şu ki; gözler kör olmaz, lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur.”⁵ Kalpler, kendi vecdlerini görememektedir. Bu âyette, vecdi bulunan kalp ile vecdi bulunmayan kalbin arası tefrik edilmiş olmaktadır.⁶

Hakk’ın binbir tecellîsini müşâhede eden kişi, iç ferahlığı duyar ve o hâlin verdiği zevk ile kendinden geçer. Hakiki vecd; ileri derecedeki Allah sevgisi,

1 Ebu’l-Fazl Cemaleddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, tahk.: Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebellah, Hâşim Muhammed eş-Şazilî, Beyrut 1994, c.III, s. 445; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1990, s. 194.

2 Ebu’l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyrîyye fi ilmi’t-tasavvuf*, haz.: Ma’ruf Zerrîk, Ali Abdulhamid Baltacı, Beyrut 1993, s. 62.

3 Ebû Nasr İsmâil b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu’l-luga ve sıhâhi’l-Arabiyye*, tahk.: Ahmed Abdülğafur Attâr, Kâhire 1984, c. II, s. 547.

4 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbu’t-ta’rifât*, tahk.: Abdülmünim el-Hıfînî, Kâhire 1991, s. 278.

5 Hac, 22/46

6 Ebû Nasr es-Serrâc et-Tüsî, *el-Luma’*, tahk.: Abdülhalim Mahmûd-Abdülbaki Sürûr-, Kâhire 1960, s. 375.

irâde sağlamlığı ve Allah aşkından meydana gelir. Nefsânî hazlara giriftâr olan kişi, Hakk'a nâzır olunca derin bir ferahlık veya hüzn hâli yaşamaya başlar. Bunun sonucunda vecd, sahibini kendi tabîî durumundan uzaklaştırır ve onu Allah'a muttalî olmaya doğru yöneltir.⁷ Allah'ın sevdiğine gösterdiği ve daha çok namaz ânında hissedilen vecd hâli, Hakk'ın kuluna bir anda gerçekleşen tecellisiyle oluşan bir ürperme, titreme ve tüylerin diken diken oluvermesi durumudur.⁸ Zikrin tatlılığı hissedildiğinde ise ruh, şevkin galebesine tahammül edemez hâle gelir. Bir vâridin etkisiyle de sâlikte huzûr ve sürûr hâli ortaya çıkar ve onun durumunda bir takım değişimler hasıl olur.⁹

Yüce Allah, inananların, Kur'ân'ı, Rablerinden korkarak ve derileri ürpererek, vecdle okuyacaklarını haber vermektedir.¹⁰ Hz. Peygamber ve ashâbının hayatında Kur'an okurken veya dinlerken yaşanan vecd hallerine dair örnekler çoktur. Nitekim Abdullah b. Mesûd, birgün Kur'ân okurken: "Her ümmetten bir şâhid getirdiğimiz, seni de onların üzerine şâhid tuttuğumuz zaman hâlleri ne olacak?"¹¹ âyetine geldiğinde, Peygamberimiz'in gözleri dolmuş ve kendisini kuşatan vecdin etkisiyle "Yeter ey Abdullah!" diyerek onun okumasını durdurmuştur.¹²

III. Dînî His ve Heyecanların Beliriş Şekilleri

Dînî his ve heyecanların üç şekli vardır: İrâde ile vecdde gelmeye tevâcüd, irâdesiz vecdde gelmeye vecd, vecdin en mükemmel şekline de vücûd adı verilir. Tevâcüd ilk, vecd orta, vücûd son hâldir. Vecdin zıddı fakd hâli olarak ifade edilir. Vecd bulmak, fakd kaybetmek demektir. Tevâcüd hâlindeki sâlike mütevâcid; vecd ve vücûd hâlinde olanlara ise vâcid denir.

Sûfîler üç kısımdır: Sâlik (yolcu), vâsıl (erişen) ve vâcid (bulan). Sülûku sırasıyla vürûd, şuhûd, vücûd ve humûd izler. Her şeyden önce kişinin niyeti olacak (kusûd). Niyeti salim olan derviş, başlangıçta sülûku arzular, bundan sonra vürûdu amaçlar. Niyeti, ya tevâcüd izler veya doğrudan vecdde girilir ki, burası ilâhî şuaların gelmeye başladığı yerdir (vürûd). Bunu, müşâhede hâli (şuhûd) izler. Daha sonra vecd hedefler ve nefsin dindirir.¹³ Sâhib-i vücûd

7 Ebû Hafs Şihâbüddin Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, haz. Abdulhalîm Mahmûd-Mahmûd b. Şerîf, Kâhire 1971, s. 476.

8 Lütfî Filiz, *Noktanın Sonsuzluğu IV*, haz. Saim Öztan, Seyhun Besin, Aziz Şenol Filiz, İstanbul 2000, s. 423.

9 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul 2004, s. 694.

10 Zümer, 39/23.

11 Nisa, 4/41.

12 el-Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 33.

13 İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's Sâlikîn*, Beyrut, ts., c. III, ss. 428-429.

olan kişide (vâcidde) vücûdu miktarınca bazen fenâ hâli (mahv) bazen de bakâ hâli (sahv) baskın olur. Hangisinin daha üstün olduğu, meşreplerdeki zevklere göre değişir. Buradaki mahva; sönüş, eriyiş ve bitiş (humûd) denir. Mahvdan sonra sahva gelen kişi, artık Hak ile hareket eder. “Her kim benim velî kullarımdan birisine düşmanlık ederse, ben ona harp açarım. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşmamıştır. Kulum bana devamlı nafile ibadetleri ile yaklaşır, bunun sonucunda ben onu severim. Bir kere onu sevdim mi, ben onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Eğer benden bir şey isterse onu verir, bana sığınırsa muhakkak onu himaye ederim.”¹⁴ hadîs-i kudsîsi buna işarettir.

İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), şu şiiri ile, sâlikte beliren dinî ve his ve heyecanların ahvâl ilimlerinden olduğuna dikkat çekmektedir:

*Vücûdu'l-Hakk ayn-ı vecdimin vücûdu
Ben Vücûd'la vecdden oldum fâni
Vecd'in hükmüyle de her şey benden fâni olmuştu
Ayn-ı vecd'in künhü bilinmedi
Bütün vecihleriyle ise Vücûd'un bulunuşu (vücdan)
İster hâlî olsun ister hâlsiz O'ndandı.*¹⁵

İbnu'l Arabi ilimleri usulleri (metodik) açısından üçe ayırmıştır: “Aklî ilimler”, “Ahvâl ilimleri” ve “Sırlar ilmi”. Bunlardan birincisiyle sadece nazar, delil ve beş duyu organıyla elde edilen birtakım mâlûmatlara (enfarmasyon) sahip olunabilir. Onun esas ilgilendiği konu bu değildir. İkincisi olan ve aklî ilimler ile sırlar ilmi arasında bir yerde bulunan ahvâl ilimlerinin ise ancak zevkedilebileceğini, tarifinin ise mümkün olmadığını söyler. Ahvâl ilimlerinin sahipleri ehl-i tecârüb ve ehl-i kesbdirler. Tevâcüdünden başlanarak elde edilen vücûd bilgisi, ahvâl ilimlerindedir. Oysa ki Vücûd'un bir sır olmasına binâen, onun en üst derece bilgisi de olmalıdır ki, bu, İbnü'l-Arabî'nin üçüncü mertebesine tekâbül etmektedir. Zira bu sırlar ilmi, Ruhü'l-Kuds'ün üflediği bir ilimdir ve ancak peygamberler ve velilere mahsustur.¹⁶

A. Tevâcüd

“Kalpte neşenin oluşması” demek olan vecdi bulmak için yapılan hareketlere tevâcüd ismi verilir. Tevacüd, vecd olgunluğuna ermemiş kimsenin onu iste-

14 Buhârî, *Rikâk*, 38.

15 Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*, Beyrut, ts, c.II, s. 537.

16 Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık Ve Mertebeleri (Vücûd Ve Merâtibu'l-Vücûd)*, Doktora Tezi, Dan.: Prof. Dr. Mustafa Tahrah, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 176.

mesidir.¹⁷ Arapça'da "tefâül" kökü, çoğu kez mevcut olmayan bir sıfatı varmış gibi göstermek için kullanılır.¹⁸

Sâlik, gönlünde beliren sıkıntıyı gidermek için yalvarış ve yakarışlarla vecde varmak ister, bir süre sonra da cezbe hâlinin meydana gelmesiyle rahata kavuşur. Dolayısıyla vecd, aşk ve muhabbetin bir neticesiyken, tevâcüd vecde tâlip olma arzusudur.¹⁹

Vecd, kurb-i ferâiz tecellîsi ve Allah'ın kuluna yakınlığını bildirmesi durumu olup insanın haberi olmadan birden bire gelirken, tevâcüd daha çok zikir yoluyla, kulun talebine karşılık meydana gelir ve kurb-i nevâfil cinsindedir.²⁰

Tevâcüdün külfetle ve zorlama ile vecdi elde etmeye çalışmak olduğunu, Hakk'ın işaretlerini ve nimetlerini kalp üzerine arz etmeyi, ittisâl ve temenni hususunda düşünmeyi erlerin gidişatı sayan Hücvirî (ö.465/1072), tevâcüd ehlini iki kısma ayırır:

Bir kısmı ehl-i rüsûm olup kuru şekilcilik yolunu tercih etmişlerdir. Bunlar, sûflerin zâhirdeki hareketlerini, raksları esnasındaki tertip ve düzenlerini ve işaretlerindeki tezyîni taklide kalkışmışlardır. Ona göre bu durum, katıksız haramdır.

Diğer fırka ise muhakkikler olup hakikat üzere bulunan zümredir. Muhakkiklerin tevâcüdden maksatları, büyük sûflerin rüsûmu ve hareketleri değil, onların derece ve hâllerini taleptir. Çünkü Hz. Peygamber (s.): "Bir kavme benzeyen onlardan olur."²¹ buyurmuştur. Hücvirî'ye göre bu hadis, tevâcüdün, yani irâde ile vecde gelmiş gibi davranmanın mübah olduğuna işaretidir. Birinciler, sûfleri sadece şeklen ve zâhiren taklit ederken, ikinci zümre onların ahvâl ve makâmına sahip olmak için onlara benzemeye çalışırlar. Sözlerinin devamında Hücvirî şeyhlerden birinin şöyle dediğini nakletmektedir: "Sâdik ve doğru bir adım atmış olmak için, yalancılıkta bin fersah yol yürüyorum." Yani kişinin, bir tanesi hakikî vecde dönüşür ümidiyle, bin kere tevâcüdde bulunması câizdir.²²

Zorlamak suretiyle meydana gelen vecdin bir kısmını mezmûm, bir kısmını da makbûl sayan Gazâlî (ö.505/1111), müflis olduğu hâlde riyâkâr davranarak kendisini iyilerden göstermeye çalışan kişinin zorlayarak yaptığı vecdi mezmûm bulur. Fakat kişinin kendini zorlayarak iyi hâllere sahip olmaya ça-

17 Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 61.

18 *Aynı eser*, s. 61.

19 Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 194.

20 Filiz, *Noktanın Sonsuzluğu*, c. IV, s. 424.

21 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1992, c. II, s. 50.

22 Ali b. Osman el-Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, İngilizce'den Arapça'ya çev.: Mahmûd Ahmed Madi Ebu'l-Azâim-İsmâil Ebu'l-Azâim, Kâhire 1974, s. 501.

lişmasını makbul kabul eder.²³ Tevâcüd, bir tür tekellüf (zorlama), teâmül (amelde zorlama) ve dâvet etmedir. Tekellüf ve teâmül, seyr u sülûkun başında kaçınılmazdır. Çünkü o kişiden, hâl sahibinden istenen şeyler istenmez. Hakikati elde etmek niyeti ile vecdi gözetleyen için onu düşünüp taşınan kimse kınanmaz.²⁴ Çünkü insan, elde ettiği bütün vasıflarda, önce zorlayarak bunları öğrenir, sonra da bunlar, kendisinde tabiat, huy ve alışkanlık hâlini alır. Tasavvuf erbâbının: “*Âdet beşinci tabiattır.*” dedikleri durum budur.²⁵

İbn Arabî'ye göre, Vücûd'a doğru bir şekilde yolculuk (*seyr u sülûk*) eden kişinin çıkacağı (*urûc*) basamaklarda, kendisinde önce bir *tevâcüd* hâli baş gösterecektir. Fakat bu şart değildir ve bu hâli yaşamadan, doğrudan bir üst basamağa geçenler de çoktur. Tevâcüd hâli, vecdin hâlen talebidir. Daha henüz yolun başında olan kişide, isti'dat yetersizliğinden ve *vecd* noksanlığından dolayı, kendisini *Vücûd*'a götürecektir bir vâsita olan metafizik *vecd* hâlinin bir türlü elde edilememesi üzerine başvurulan, bir bakıma sun'î ve iktisâbî bir alıştırma yöntemidir. Bu durumdaki sâlike mütevâcid adı verilir. Bu kişi, kendini daha sıkı bir inzivâ ve ilâhî aşk sohbetlerinde, meclislerinde bir müddet sanki vecdi buluyormuşçasına bir istiğrak içerisine girmeye kendini zorlayacaktır. Bu, belki o kişinin çok uzun seneler bu tür uygulamalara devam etmesini gerektirebilir. Muhakkik sûfiler, bu hâlin zorlama ile olacağından, bazı mahzurları da beraberinde taşıdığına söylemişler ve bidâyet hâlindeki bu sâlike yardımcı olmak için, neler yapması gerektiğini uzun uzun izah etmişlerdir. İbnü'l-Arabî'ye göre ise bu tür tevâcüd hâlleri, ârifler indinde münâfıklık ve mürâilik koktuğu için hoş görülmez.²⁶

İbnü'l-Arabî örneğinde görüleceği üzere, sûfî zümreler, tevâcüdün genelde vecdi zayıf olan kimselerde ortaya çıktığını düşünmektedirler. Tevâcüdü kuvvetli olan, bir yerde karar kılar ve sâkin hâle gelir.²⁷ Allahu Taâlâ şöyle buyurur: “*Kur'ân'ı dinledikleri zaman Allah'tan korkanların tüyleri ürperir, sonra tenleri ve kalpleri Allah'ın zikrine ısınır.*”²⁸

Cüneyd-i Bağdâdî (ö.269/882), Muhammed b. Mesruk (ö.298/910) ve Ebû Abbas b. Atâ (ö.309/921), ortak bir mecliste bulunurlar. Kavvâl denilen kaside-hân bir ilâhî okur. İkiisi, tevâcüdde bulunur. Cüneyd ise sakin bir hâlde bekler.

23 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Beyrut 1412/1992, c. II, s. 408.

24 el-Cevziyye, *Medâricu's Sâlikîn*, c. III, s. 71.

25 Gazâlî, *İhyâ*, c. II, s. 408.

26 İbnü'l-Arabî, *Fütuhât*, c. II, s. 535; Kılıç, *Varlık Ve Mertebeleri*, ss.173-174.

27 Tâcü'l-İslâm Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, tahk.: Mahmûd Emin en-Nevevî, Kâhire 1992, s. 132.

28 Zümer, 39/23.

Cüneyd'e;

"Üstadım! Senin bu semadan hiç nasibin olmuyor mu? Hiç mi zevk ve haz almıyorsun?" dediler. Bunun üzerine Cüneyd;

*"Dağları görüyorsun, onu hareketsiz zannediyorsun; halbuki onlar, bulutlar gibi geçip gitmedeler"*²⁹ meâlindeki âyeti okur ve bu hatırlatma ile Cüneyd, beni sakın ve hareketsiz olarak görüyorsunuz; ama içimde fırtınalar kopuyor" demek ister.³⁰

Serrâc (ö.378/988), mütevâcidleri üç sınıfa ayırmakta ve bunları şu şekilde izah etmektedir: Birinci gruptakiler, kendilerini zorlayarak vecd ehline benzemeye çalışan, oyun ve eğlence düşkününü, hiçbir ağırlığı olmayan kimselerdir. İkinci gruptakiler, kendilerini meşgul eden ilgilere ve önlerini kesen engellere karşı koymak sûretiyle güzel hâllere sâhip olmaya çalışanlardır. Bunların bu hâli, güzel olarak değerlendirilir. Başka biçimlerde olursa daha da uygun olur. Çünkü bunlar, dünyayı arkalarına atmışlardır. Onların sevgi, sevinç, ferah ve teselli ile karşıladıkları tevâcüd, rahatı bir kenara atmak, bilinen azık ve rızkı terk etmektir. Birisi: "Böyle bir şey ilmî esaslara uygun değildir" diye karşı çıkacak olursa, ona şöyle cevap verilir: Hz. Peygamber'in (s.) şu hadisi, aslında buna delildir. "*Azap gören; sıkıntı çeken kimselerin yanına girdiğiniz zaman ağlayın; eğer ağlamıyorsanız, bâri kendinizi zorlayarak ağlıyor gibi yapın!*"³¹ Allah bilir, ama vecde göre tevâcüd, ağlamaya göre ağlar gibi yapmak ve zorla ağlamaya çalışmaktır. Üçüncü gruptakiler ise hâl ve gönül ehli kişilerdir. İradeleriyle tahkîkatta ermiş bulunanlardan zaaf sahibi olanlardır. Bunlar, organlarına hâkim olmaya ve içlerindeki tutmaya güç yetiremeyince, tevâcüd hâline geçerler ve taşımaya tâkat getiremedikleri durumda sarsılıp titremeye başlarlar. Bunlar böyle bir hâli uzaklaştırmaya yol bulamazlar. Böylelerinin tevâcüdü, rahatlamak ve teselli bulmak içindir. Bunlar, hakikat ehlinden, ama zayıf insanlardır.³² Bir başka tasnîfe göre ise tevâcüd ehli; mütekellifler (vecd gibi zahmetli bir yola ve külfetli bir işe girişenler), müteşebbihler (vecd ehline benzemeye çalışanlar) ve ehl-i diâbe (vecde davet edilenler) olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.³³

Kısaca tevâcüd vecde kalkışmaktır. Kişinin zorlama, gayret ve çabaya bürünmesidir. Vecd ehline benzemeye çalışması, dinî his ve heyecanını artırmaya çabalamasıdır. Tevâcüd ehlinden bazıları samimi gayretleri ile sıkı bir riyâzet ve mücâhede dönemime girişmişler, kendilerinde manevî duyguların artması-

29 Neml, 27/88.

30 Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 501.

31 Buhârî, *Enbiya*, 17; Müslim, *Zühd*, 39.

32 Serrâc, *el-Luma'*, s. 378.

33 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 656.

na zemin hazırlamışlardır. Bu yönüyle tevâcüd makbul sayılmıştır. Fakat tevâcüd ehlinde gözükten bazıları ise ehl-i rûsûm kabul edilmiş, şekilcilikten kendini kurtaramadığı ve yapmacık bir tutuma kalkıştığı ifade edilmiştir. Bunların tevâcüdüne ise değer verilmemiştir.

B. Vecde Bürünmek

Vecd hâli, tevâcüdden sonra başlar. Vecde, tevâcüdde olduğu gibi kasıt ve zorlama yoktur. Kulun irâdesi olmaksızın (vehbî) Allahu Teâlâ'dan gelen bir lutuftur.

Vecd, ruh ile nefsin izdivâcı sonucu ortaya çıkan bir elektriklenme olayıdır. Önce insanın tüyleri diken diken olmaya başlar, sonra ayaklarından başlayan bir elektriklenme gerçekleşir ve vücûda yayılıp titremelerle kendini belli eder. Daha sonra bunu bir gevşeme ve rahatlama takip eder. İnsan, isteyerek bu tabloyu oluşturamaz.³⁴ Ebû Saîd Ahmed b. Bişr el-A' râbî (ö.?) vecdi özel insanların eriştikleri ilk menzil ve gaybı tasdik etmenin bahşettiği bir netice olarak tarif etmekte, havâssın bunu tadıp nuru kalplerinde parıldadığında kendilerinde şek ve şüphenin yok olup gittiğini söylemektedir.³⁵ el-A' râbî, bir başka sözünde ise, vecdin başlangıcını şu şekilde izah etmektedir: "*Vecdin başlangıcı, perdenin açılması Rakîbin/denetçinin temâşâ edilmesi, idrak hâlinin hazır olması, gaybın mülâhaza edilmesi, insanın sırrı ile konuşması, kaybettiğini yakalamaya çalışması ve senin senliğinden fânî olmandır.*"³⁶

Vecde ermenin zevkini sunduktan sonra, şu alt başlıklarla sâlikin iç dünyasındaki değişimleri ve vecdi yaşama durumunu ele alabiliriz:

1. Vecd Hâlini, Ancak Tadan ve Yaşayan Bilir

Sûfilere göre, vecd hâlini ancak tadan ve yaşayan bilir; o ilâhî bir sırdır. İlk sûfilere göre, Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 291/903) bu durumu şöyle ifade eder: "*Vecdin keyfiyeti sözle anlatılamaz. Çünkü o, Allah'ın iman ve yakîn ehli katındaki sırrıdır.*"³⁷ Hücvirî'ye göre ise vecdin keyfiyeti, ibarenin altına girmez, yani ifadeye sığmaz. Çünkü o, mugâyeye ve sevgiliden uzak kalmadaki elemidir; elemi kalemlerle beyân edilmesi ise mümkün değildir. Tâlîp ile matlup arasındaki bir sır olduğu için, vecdin beyân edilmesi, o gaybetin keşfedilmesiyle gerçekleşir. Vücûdun keyfiyeti hakkında nişan ve işaret sahih değildir. Çünkü Vücûd,

³⁴ Filiz, *Noktanın Sonsuzluğu*, c. IV, s. 424.

³⁵ Serrâc, *el-Luma'*, s. 376.

³⁶ *Age*, s. 376.

³⁷ *Age*, s. 375.

müşâhededeki bir zevk ve neşedir. Zevk ve neşenin taleple elde edilmesi mümkün değildir. Vücûd, yani buluş ve eriş maşuktan âşîğa ve sevgiliden sevene bir lutuftur. İşaret, onun hakikatinden uzaktır. Bırakın ifadeyi ve ibareyi, işaretle bile anlatılması söz konusu değildir.³⁸

Bununla birlikte sûfiler, vecdin sebepleri, tezâhürleri ve vecd ehlinin nitelikleri hakkında açıklamalar yapmışlardır. Hatta Ebû Saîd İbn A'râbî *Kitâbü'l-Vecd* adıyla bir eser yazmış, Gazâlî de vecd konusuna *İhyâ'* da ayrı bir bölüm ayırmıştır.³⁹

2. Vecdi Besleyen Kaynaklar

Vecd hâlleri, evrâdın, belli zamanlarda, belli sayıda yapılan ibadet ve zikirlerin meyveleridir. Bir kimse virdini ve vazifesini fazlalaştırdıkça, Allah onun hakkında lutfunu ziyadeleştirir.⁴⁰ Nafile ibadetler, evrâd ve ezkâr, imanı kuvvetlendirir. Sağlıklı ve sağlam iman, Allahu Teâlâ'nın o kul üzerindeki lutfunu artırır. Bu hâlin tahakkuku zühd, vera, takvâ ve ihlâs gibi makâmın kazanılmasının bir neticesidir.⁴¹

Ebu'l-Huseyn en-Nûrî (ö. 295/907); "Vecd; özlem, şevk ve iştiyak sebebiyle insanın sırrında meydana gelen bir alevdir, içine vecd ateşi düşen bir kimsenin vücûdu sevincinden veya üzüntüsünden sallanmaya başlar."⁴² sözüyle, vecdin ortaya çıkmasına yol açan temel etkenin vârid olduğunu beyân eder.

Sabırla ibadetine devam ettiğinde, sâlikin kalbinde ibadetlere karşı bir zevk meydana gelir. Zira ibadetler, mübtedîler için bir sabır işidir. İbadetlerden tad almaya başlayan sâlik, ibadet makâmından ubudiyet mertebesine yükselir. İbadetlerle muhabbet, tefekkür, tezekkür, teslimiyet, fakr ve takva gibi batnî açılımlar, vecdi besleyen kaynaklardır. Zevk, ibadetlerin meyveleri, vecd ise cehd ve gayretin bir neticesidir.⁴³ Hakiki vecd, ileri derecede Allah sevgisinden, irâde sağlamlığından ve Allah aşkından meydana gelir.

Sûfilere göre vecd, tesadüfidir. Mevâcid ise virdlerin sonucudur. Kimin vazifeleri ve ibadetleri artarsa, Allah'tan gelen lutufları da artar. Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1014) şöyle diyor: "*Vâridât, evrâd neticesinde gelir. Zâhirde virdi olmayanın, batında vâridi olmaz. Sahibinin, benlik hissettiği hiçbir vecd, gerçek vecd*

38 Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 499.

39 Süleyman Uludağ, "Erken Dönem Sûfilerinde Semâ", *Sûfi Gelenek ve Hayat Keşkül*, sayı: 7, İstanbul 2006, s. 14.

40 Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 62.

41 Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 194.

42 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 132.

43 Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 195.

değildir. Kul, yaptığı ibadetler sayesinde itaatinin tadını duyar. Kulun batmî hükümleri ve işleri, ona mevâcid getirir. Nasıl ki hâlâvet, yaptığı zâhirî muamelelerin semeresi ise mevâcid de münâzelelerin ruhuna indirdiği evrâdın neticeleridir.”⁴⁴

Sâlikin manevî donanımı kulluk ve taatindeki kalite oranındadır. İlâhî lütuflara mazhar olmak kulluk şuurunun hissedilmesine bağlıdır. Zikir, vird, güzel ahlâk ve ibadete devam Vecdin elde edilmesini sağlar.

3. Vecdin Süresi

Meydana gelmesiyle sona ermesinin çok çabuk gerçekleşmesinden dolayı, vecde ünsiyet peyda etmek de mümkün değildir. Hatta denilebilir ki, vecdin meydana geliş ve sona erışı neredeyse birlikte olur. Bu sebeple meydana gelişle tam bir sevince bürünmeden kaybetmenin hüznü başlar. Vecd sırasında titreyip sarsılma, baygınlık, organların dumura uğrayıp hissiz hâle gelmesi ve vecdin akla hâkim olması, vâridâtın büyüklüğünden, etkisinin güçlülüğündendir. Alışılmamış bir vâridde, korku ve ürküntü veren her duyguda, durum aynıdır. Vecdin süratle meydana gelip çabucak kaybolmasında, önemli ve apaçık bir hikmet vardır. Allah, dostlarını tutmasa ve kalplerinden bu hâli atmamış olsa, onlar sürekli buna dayanamaz ve akılları başlarından gider, kendilerini unuttular. Allah'ın velî kullarına olan şefkat ve merhameti gereği, velî kulların görevlerini unutmamaları için bu vecd hâli, bir an, bir göz açıp kapayacak bir zaman kadar bile sürmez.⁴⁵

Vecd hâlinin tesâdüfî ve ânî oluşunu İbnü'l-Arabî şu şekilde dile getirmektedir:

“Vücûd, inde'l-kavm, Vecd'de Hakk'ı bulmaktır. Eğer sen vecd sahibi (sâhibu'l-vecd) olduğun hâlde, Hak senin meşhûdun değil ve O'nun şuhûdu da senin kendini ve etraftakileri şuhûdundan seni alıkoymuyorsa, sen vecd sahibi değilsin, demektir ki, nerede kaldı Hakk'ı o vecdle bulan “vücûd sahibi” (sâhibu'l-vücûd) olacaksın! Ayrıca şunu da iyi bil ki vecdde Hakk'ın bulunmasının (vücûdü'l-Hakk) şekli bilinebilecek (mâlûm) bir şey de değildir. Çünkü bu bilinmez (meçhûl) bir şekilde gerçekleşir. Zira vecd bir tesâdüftür; ne zaman gerçekleşeceğini bilemezsin.”⁴⁶

Sûfî hesâbî değil hasbîdir. İradesini Hakk'ın iradesinde eritmiştir. O beklentilerin ötesinde vuslata müştaktır. Üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirirken, sorumluluğunun bilincinde hareket ederken Hakk'ın nimetlerine nâil olması onu daha fazla şevklendirir ve şükrünün artmasına yol açar. İlâhî lütufların yeri ve zamanı olmaz. Sâlik bu umulmadık anda gerçekleşen tecelli-

44 Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 62; Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, İstanbul 1992, s. 485.

45 Serrâc, *el-Luma'*, s. 385.

46 İbnü'l-Arabî, *Fütuhât*, c. II, s. 538; Kılıç, *Varlık ve Mertebeleri*, s. 176.

lerle hoşnut olur.

4. Vecd Ehlinin Kısımları

Serrâc, vecd ehlini üç kısma ayırmakta ve her birinin mânevî hâllerini diğerlerinden farklı görmektedir. Bunların ilk grubunda vecd vardır; ancak vecd ile birlikte bazı zamanlarda nefsânî duygular, beşerî huylar, tabiat ve karakter gereği olan şeyler de devreye girip kişinin hâlini bulandırarak durumunu değiştirmektedir. İkinci grupta bulunanlar da vecd ehlidir. Bunlar, kulaklarına gelen birtakım seslerden oluşan ve vecde benzeyen şeylerin akıllarına düşmesiyle keyiflenirler, bu duyguyla yaşayıp onunla canlanırlar. Sonra onların bu vecd hâlinde değişiklik meydana gelir. Üçüncü grupta bulunanların vecdî devamlıdır. Vecd duygusu kendilerini fenâyâ erdirmiştir. Çünkü vecde gelen her kişi, kendi vecdinde fenâ bulmuştur. Onlarda, vecd olarak duyduklarından başka bir fazlalık yoktur. Çünkü onlara göre her şey, artık “mefkût”, yok ve kaybolmuş hükmündedir. Artık onlar, kendi vecdlerinden de geçerek gerçek mûcidi (var edeni) bulmuşlardır.⁴⁷

5. Vecdde İtidal

Cüneyd-i Bağdadî, dostun yoluna ya ilimle veya sülûk ile girilebileceğini, ilimsiz sülûkun güzel de olsa eksikliğinden bahsetmektedir. İzzet ve şerefi, sülûk ile ilmin birlikteliğinde görmektedir.⁴⁸ Sûfîler nazarında ilim sultanı, vecd sultanından daha kuvvetlidir. Vecd hâlinin egemen olması tehlikelidir; kişinin üzerinden dînî ve ilâhî hitâbın kalkmasına, tâlibin evliyâ ve mukarreblerin hükmüne değil, mecnûnların hükmüne râm olmasına yol açar. Kuvvet üstünlüğü ilim sultanına ait olduğunda ise kişi emniyet ve güven mahallinde bulunur. Kulluğunun bilincinde olur.⁴⁹

Bu gerçeğe işaret sadedinde, Cüneyd’in birbiri ile çelişki gibi gözüken iki sözünü nakledebiliriz: “*Vecd açısından sağlam olan kişi, ilmi her şeyin üstünde tutandan daha sağlamdır.*” “Fazla ilmin yanındaki eksik vecd zarar vermez. İlmin ziyadeliği, vecdin ziyadeliğinden daha iyidir.”⁵⁰

Aslında bu iki söz arasında herhangi bir çelişki yoktur. Zira Cüneyd, bu sözlerinde genel ilke olarak, az da olsa bir vecdin bulunmasını, hiç bulunmaması hâlinde ise sadece bilginin bir işe yaramayacağını belirtmektedir. Çünkü

47 Serrâc, *el-Luma'*, s. 378.

48 Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, ss. 500-501.

49 Aynı yer.

50 Serrâc, *age*, s. 381.

sâlikin sermest olup kendinden geçmesi iyidir, güzeldir, hoştur; ama aklî başında ve şuurlu olma hâli daha iyi, daha güzel ve daha hoştur. Bundan dolayı “ilim fazla olursa, vecdî az olması zarar vermez” denilmiştir.

6. Vecd Hâlinde, Sükûn mu, Hareket mi Esastır?

Serrâc, Ebû Said b. Arâbî'nin, vecd hakkında yazdığı kitabında; “Vecdde hareket mi, yoksa sükûnet mi efdaldir?” sorusuna şöyle cevap verdiğini söylemektedir: “Sükûn ve temkîn, hareket ve kasılmadan daha faziletli ve üstündür. Zikir ve duâlardan oluşan vâridâtın kalbe gelen ilhamlarından bir kısmı sükûnet, bir kısmı da hareket meydana getirir. Sükûnet, hareketten daha üstündür. Hareket etmeyi gerektiren vâridâtta hareket daha tamdır. Çünkü hareketin hükmü, ehline kahırdır. Bu kahır sıfatıyla kâim olmayan vecdî vâridi zayıf olur. Hakikatiyle vârid olan vecd, ilim, zikir ve aşkı zorunlu kılar. Bu sayede kalpler müşâhedeye erer.”⁵¹

Arabî'nin sözünü naklettikten sonra Serrâc, sâkin olanın hareketliye, hareketlinin sâkin olana herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığını, şu şekilde açıklamaktadır:

“Çünkü her ikisine de gelen; hareket edene hareketi, sükûn hâlinde bulunana sükûneti zorunlu kılan hâl birbirinden farklıdır. Vecd ehli, mükâşefelerinde denk olmadığı gibi; hareket ve sükûn sonucu doğuran hâllerinde ve müşâhedelerinde de eşit değillerdir. Yerine göre sükûnu gerekli kılan vâridât, hareketi celbeden vâridâtta daha üstündür, yerine göre de hareketi gerekli kılan vâridât, sükûnu gerekli kılandan daha değerlidir. Burada, hareket eden veya sükûnet hâlinde bulunanlar üzerinde vârid olan hâl bilininceye kadar, hareket ve sükûnette mutlak bir üstünlük söz konusu değildir. Sükûneti gerektirecek bir hâl meydana geldiğinde, sükûnet sahibi olamayan kişi, diğerinden noksanır. Hareketi gerektirecek bir hâl vâkı olduğu hâlde kişinin hareket etmemesi, vâridinin noksan olduğuna delâlet eder. Zira müşâhedeler, kalp safâsına (temizliğine) ve kalplerin vâridâtı idrâkine engel olan perdelерinin kalkmasına göredir.”⁵²

Vecde gelen kişinin coşkusunun ortama bağlı olduğunu Cüneyd-i Bağdâdî'nin “Sizler nasıl semâ yaparsınız?” tarzındaki sorusuna Ebû Muhammed Cerîrî'nin (ö. 321/933) verdiği şu cevapta daha iyi görmekteyiz: “Semâ meclisinde hazır bulunduğum zaman, şayet burada hayâ edilen muhterem bir zât varsa, kendime hâkim olurum ve vecdimi zabt ederim. Kimsenin bulunmadığı yerlerde ise vecdimi salıveririm ve tevâcüde gelirim.”⁵³

51 Serrâc, *el-Luma'*, s. 383.

52 *Aynı eser*, ss. 383-384.

53 Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 62.

7. Vecdin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar

Vecd iki türlü sonuç doğurur: Bunlardan birincisi bilgidir. Vecd esnasında insan, ilim ve irfan sahibi olur. Bu sayede tenbih ve işaret türünden bilgiler elde edilir. Vecd esnasında insan, müşâhede makâmına erişir, keşfi açılır, sezgi gücü kuvvetlenir, yeni bir anlayışa sahip olur.

Vecdle ortaya çıkan ikinci bir sonuç ise manevî hâller ve değişimlerdir. Bunlar; kabz-bast, heybet-üns, vecd-tevâcüd, cem-fark, fenâ-bakâ, gaybet-huzûr, sahv-sekr, zevk-şirb, mahv-isbât, setr-tecellî, telvîn-temkîn, muhâdara, mükâsefe, müşâhede, muâyene, havf-reca, şevk-hüzün gibi hâllerdir. Bunun tesiriyle insanda birtakım olağanüstü hâller ve hareketler zuhûr eder. Bu gibi hareketler, dıştan bakıldığında belli olursa buna vecd adı verilir.⁵⁴

Vecdin birbiri ardınca vukû bulup güçlenmesine “galebe” adı verilir. Vecd, şimşek gibidir, görünüp kaybolur. Galebe ise yıldırımların birbiri ardınca çakıp kulu irâdesinden geçirmesidir. Vecd geçici, galebe ise kalıcıdır.⁵⁵

Vecdin ortaya çıkardığı bir başka duygu, hayret makâmıdır. Hayret; Cenâb-ı Hakk’ın yarattığı eserlerin müşâhedesinden, yahut Rabbânî aşk ve şevkin akla üstün gelmesinden meydana gelen şaşkınlık hâlidir. Hayretin fazlasına “heyecan” denir. Hayret gelip geçicidir; ama heyecan sürekli olur. Peygamber Efendimiz; “*Yâ Rabbî; sana karşı olan hayretimi artır!*” diye duâ buyurdu. “Rabbânî aşkın akla galebe çalması” demek olan hayret makâmını Mevlânâ (ö. 672/1273) şu şekilde tavsif etmektedir:

“Bir hayret gerek ki, düşünceleri, endişeleri silip süpürsün. Çünkü hayret; fikri de, zikri de alır götürür.

‘Evlâdım! Sen aklı, hüneri sat; hayranlığı, şaşkınlığı satın al! Küçük görülmeye, değersiz sayılmaya bak; horluğa yürü! Böylece manâya yönel; yoksa dünyalık kazanmak için, ticaret maksadıyla Buhara’ya gitme!’⁵⁶

Kısaca, edinilen bilgiler, alınan işaretler, ortaya çıkan keşfler, güçlenen sezgi gücü ve firaseti ile ma’rifete eren sâlik bir yandan da daha iler tasavvufî hâlleri yaşamaya başlar.

8. Vecd ve Cezbe

Vecd ile cezbe, birbirine yakın anlamlıdır. Vecdde kısmen de olsa kulun gayretinin bir payı vardır. Cezbe ise vecde göre daha güçlü ve tamamen Allah vergi-

54 Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ’*, Bursa 1992, ss. 234-235.

55 Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 485

56 Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevi-i M’anevî*, haz.: R. A. Nicholson, Tahran 1375, c. III, b. 1146.

sidir.

Cezbe, çekmek ve çekiş demektir. Hakk'ın kulu kendi cânibine çekmesidir. Cezbe, Allah'ın kula bir ihsanı olduğundan, kulun elinde değildir. Allah'ın, sevdiği kulunun kalbinden perdeyi kaldırıp çalışma ve gayreti olmadan yakîn nuruyla kolayca mânevî makâmlara yükseltmesidir. Böyle bir cezbe, kulda istikamet arzusu doğurarak belâ ve musîbetlere sabretme gücü kazandırır. Kul, rûhî cezbe ile hakikatin kaynağını bulur. Allah'ın dışındaki her şeyi unutarak kendinden geçer. Sûfîler, "Allah dilediğini kendisine çeker."⁵⁷ âyetiyle bazı kaynaklarda hadis olarak nakledilen; "Allah'ın kuluna olan cezbese, ins ve cinnin amellerine denktir."⁵⁸ Sözü, cezbeyle delil sayarlar.⁵⁹

Mutasavvıflara göre, Hz. Peygamber'i öldürmeye giderken eniştesinin evinde duyduğu Kur'ân sesiyle imana gelen Hz. Ömer'in hâliyle; avlandığı bir sırada üç defa peş peşe hatiften duyduğu: "Sen bunun için yaratılmadın." sesiyle sultanlığı bırakan İbrahim b. Edhem'in (ö. 161/777) tevbesi, cezbeyle örnek sayılmış olup her iki durumda yaşanan cezbe hâlinin güzel birer sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Böyle bir cezbeyle tutulanları Allah, iç hâllerini göstererek nefis ve dünyadan uzaklaştırır, kendisine yaklaştırır. Bu anlamıyla cezbe, peygamberlere ve velilere ait Hak vergisi bir kabiliyettir.⁶⁰

Tasavvufta cezbe, sülûk ve amel ile bir arada düşünülür; sülûka bağlı olmayan cezbe makbul sayılmaz. Sülûk görmemiş olanlar, cezbeleri güçlü de olsa vecd hâlinde bulduklarından, kalp makâmını aşır kalbin sahibine, yani Allah'a eremedikleri için irşad ehliyetine sahip olamazlar. Çünkü irşada layık olabilmek, ancak sülûk yolundan geçmekle mümkündür.⁶¹ Bu yüzden İmam-ı Rabbanî (ö. 1034/1625) cezbeyi, sülûk görmeyenlerin ve sülûkunu tamamlamış bulunanların cezbese olmak üzere ikiye ayırır. Sülûk görmeyenlerde ruh nefsin etkisinden kurtulamadığı için, bunların cezbese kalbîdir, rûhî değildir. Böyleleri, ruhlar âlemini müşâhede ettikleri hâlde, Hakk'ı müşâhede ettiklerini zannederler. Sülûklarını tamamlayıp ruhları nefslerinin etkisinden kurtulmuş kimse-lerin cezbese ise rûhîdir, bunlar Hakk'ı müşâhede ederler.⁶² Bundan dolayı

57 Şûrâ, 42/13.

58 İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafa ve muzîlu'l-ilbâs ammâ iştehera mine'l-ehâdîsi alâ elsineti'n-nâs*, Beyrut 1988, c. I, s. 332, h. no: 1069.

59 Hasan Kamil Yılmaz, "Cezbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. VII, s. 504.

60 Aynı yer.

61 Aynı yer.

62 İmam-ı Rabbanî, İmam-ı Rabbanî, Ahmed Fârûkî Serhendî, *Mektûbât-ı Rabbanî*, çev.: Abdülkadir Akçiçek, İstanbul 1985, c. II, ss. 696-720; Sarı Abdullah Efendi, *Semeratu'l-fuad fi'l-mebe-i ve'l-meâd*, İstanbul 1288, ss. 36-49.

sülûk görerek kemâl mertebesine erenlerde vahdet-i vücûda dair sözlere rastlanmaz. İmam-ı Rabbânî'nin ifadesine göre, cezbe ehli, sülûk gördükten sonra vahdet-i vücûda dair daha önce kendilerinden sadır olan sözlerden tövbe etmişlerdir.⁶³

Cezbe, halk arasında aklın baştan gitmesi anlamında kullanılır. Zira cezbe başka, cinnet başkadır. Meczûb ile mecnûn da ayrı ayrı şeylerdir. hâlk arasında sohbet, zikir ve sema meclislerinde, kalbinde meydana gelen vâridata dayanmayarak kendinden geçen, bağırarak, gayr-ı ihtiyarî sıçrayıp nâra atan kişilerin davranışlarına da cezbe adı verilmektedir. Aslında klasik kaynakların verdiği bilgilere göre bunlara cezbe yerine, vecd denilmesi belki daha uygun olur. Zira nâra ve taşkınlık türü vecd ve cezbeler, hep zaaf alâmeti olarak görülmüştür. Nasıl ki tazyikli akan bir çeşmenin altına bir küçük bardak tutulduğunda, su bardağın içine girmeden dışarı taşarsa, gönlü dar olanlara gelen vâridat da öyle taşar ve vecd meydana gelir. Ashâb-ı kiram, Allah ve Resulü'nün adı geçtiğinde heyecanlanır, kalpleri yerlerinden fırlayacakmış gibi atardı. Bu yüzden elleriyle kalplerini bastırmak lüzumunu bile hissederlerdi. Bugün bizim Resulullah'ın adı geçtiğinde âdet olarak yaptığımız hareketi, onlar zaruretten yaparlardı.⁶⁴

Cüneyd, sohbet esnasında cezbeye gelerek nâra atan bir genci, "*Böyle yaparsan bir daha benim meclisime gelme!*" diyerek uyarılmış, bunun üzerine genç, titrediği ve damarları şişip gerildiği hâlde cezbesine hakim olmaya çalışmıştır; ancak sonunda cezbesi dayanılmaz bir hâl almış, kendine hakim olamayarak bir nâra daha atmış ve ruhunu teslim etmiştir.⁶⁵

Cezbede şart istidattır. Bu istidat, Allah vergisidir, kesbî değildir. Sâlikte bu istidat olmazsa, yalnız riyâzet ve tasfiye ile cezbeye gelerek Hakk'a vusûl nasip olmaz. Cezbe iki türlü olur: Kulun Hakk'ı sevmesi demek olan hafî (gizli) cezbe, Hakk'ın kulu sevmesi demek olan cehrî cezbedir.⁶⁶

Melâmet fikrini benimseyen ilk sûfîlerle Cüneyd ve İmam-ı Rabbânî gibi bazı mutasavvıflar, bu tür cezbeyi önemsemedikleri hâlde, Bayrâmî Melâmîleri, özellikle Hamzavîler buna büyük değer verir ve sülûkun esası sayarlar. Diğer tarikatlar cezbeyi benimsemekle birlikte, bu tür hâl ve hareketlerin riyâyâ sebebiyet vermemesi için gizli tutulmasını isterler. Nitekim Mevlevîler, bu gibilere; "*Kanını içine akıt*".⁶⁷ Rifâîler ise "*Yan fakat tütme*." uyarısında bulunurlar.⁶⁸

63 İmam-ı Rabbânî, *age*, c. II, s.712.

64 H. Kâmil Yılmaz, "Tasavvufî İlgili Soru ve Cevaplar", *el-Lüma'*, İstanbul 1996, s. 520.

65 Yılmaz, "Cezbe", *DİA*, c. VII, s. 504.

66 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, c. I, s. 286.

67 Abdülbâki Gölpınarlı, *Tasavvufî Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul 1977, s. 187.

9. Vecd Ehlinin Özellikleri

1. “Allah’ın adının ânıldığında kalplerin ürperdiğini”⁶⁹ belirten âyetteki korkmak ve ürpermek anlamına gelen “vecel”,

2. “Her ümmetten bir şâhit getirdiğimiz ve seni de onlara şâhid olarak gösterdiğimiz zaman hâlleri nice olacak?”⁷⁰ âyeti okunduğunda Peygamber Efendimizin hayrete düşmesi (sa’k) olayında⁷¹ olduğu gibi, sa’k ve hayretle sarsılma ve

3. Vecd hâlinde korku, titreme, sayha atma, derin derin nefes alıp verme, âh vâh etme, ağlama, inleme, kendinden geçme, feryat ve figan etme gibi hâller vecd ehlinin özelliklerindedir.⁷²

Ağlama ve ses çıkarma tarzındaki tezâhürleri, vecdin artmakta olduğunu gösterir. Çünkü vecd, vârid olmadan bilinmez. Tam vecde gelen kişi, kendinden öyle bir geçer ki, yüzüne kılıçla vurulsa bile bir şey hissetmez. Sahibinin konumu açısından vecdin iki çeşidi vardır:

1. Vecd-i mülk: Sâliki etkisi altına alan vecd.
2. Vecd-i likâ: Sâlikin bulduğu vecd.⁷³

Vecd ehlinin en önemli özelliğini, kendilerini görmemeleri olarak niteleyen Amr b. Osman el-Mekkî, bu durumu şu şekilde dile getirmektedir: “Kalbe girip orayı dolduran ve orada daha önceden girmiş herhangi bir hâle yer bırakmayan vecd, Hak’ın değeri ve O’nun lâyük olduğu değer in yüceliği ölçüsünde nefslerin mârifetinde bir artış demektir. Hatta nefse, bu hâl sayesinde eriştiği ve başkalarında göremeyeceği durumlar zâhir olur. Vecd hâli zuhur edince, nefsten her türlü duyu organının özellikleri kaybolur. Nefs, kendinin duyulardan soyutlanmasının da Hak’tan olduğunu anlar. Böylece de kendinde başkalarından farklı bir üstünlüğü olmadığını bilincine erer.”⁷⁴

Mevlânâ, kişinin Hak mestinden sarhoş olanın, kendinden bile haberinin olmayacağını, şu dizeleriyle ifade etmektedir:

“Benim kendimden bile haberim yok. Gönümde “Allah”tan başka bir şey mevcut değildir.

Dünkü yediğim yemek bile hatırimda yok, bu gönül hayretten, Allah’ın yarattıklarına bakıp, yaratana hayran olmağtan başka bir şeyle şâd olmuyor

Ben akıllıyım, ama Hak delisiyim. Bunu hatırla da, kendimde olmayışımı mâzur gör. Birisi pis olan, haram olan hurma şerbetini içse de sarhoş olsa, şeriat onu mâzur görür.

Sözleri ve davranışları üzerinde pek durmaz.

68 Yılmaz, “Cezbe”, DİA, c. VII, s. 504.

69 Zümer, 39/23.

70 Nisâ, 4/41.

71 Buhârî, Tefsir, 9.

72 Serrâc, el-Luma’, s. 377.

73 Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s. 694.

74 Serrâc, age, s. 382.

Sarhoşun ve esrar içenin, kadın boşaması ve bir şey satması doğru değildir. Kabul edilmez. Sanki o çocukmuş gibi, yaptığı affedilir.

Eşsiz pâdişahın, yâni benzeri olmayan Allah'ın mânevî hoşkusundan, ona karşı duyulan hayranlıktan, sevgiden gelen mestlik, mânevî zevk ise, şarabın verdiği sarhoşlukla kıyaslanamaz.

Hakk aşkıyla mest olan kişi, nefsanî duyguların tesiri ile nasıl ayılır? Yani duyduğu mânevî zevki nasıl bırakabilir? Hakk mestti, sur üfürülünceye kadar kendine gelmez. Hakk şarabı gerçekten vardır. Yalan değildir. Sense ayran içtin. Ayran içtin, ayran.”⁷⁵

C. Vücûd

Aynı kökten gelen “îcad”, yaratmak ve yoktan var etmek manâsında kullanılırken,⁷⁶ “vücûd”, varlık anlamında ve ulaşılan vecd hâli için kullanılmaktadır.⁷⁷

Vücûdun üç anlamı vardır:

1. Ledünnî ilmin vücûdu,
2. Hakk'ın vücûdu,
3. Beşerî varlığın Hakk'ın varlığında eriyip dağılması. Kul, kendi varlığından, bilgisinden, görgüsünden tamamen kaybolmadıkça, bu son hâl gerçekleşmez.⁷⁸

Ebû Ali ed-Dekkâk'ın ifadesiyle tevâcüd, kulun istiabını gerektirir; yani bu hâli yaşayan kulda tevâcüd manevî hâller meydana getirir. Vecd, kulun istiğrakını icap ettirir; yani onu manevî heyecanlara gark eder. Vücûd, kulun helâk ve yok olmasını gerektirir. Bu hâllerin tertip şekli, önce kusûd (niyet), sonra vürûd (geliş), sonra şühûd (görüş), sonra vücûd (buluş), sonra humûd (sönüş) tarzındadır. Humûd, vücûd miktarınca hasıl olur.⁷⁹

İnsanın ancak vücûdu idrakte gerçek tevhidi bulabileceğini, vecd hâlinde kişinin tevhit hakkında herhangi bir bilgi ve şuura sahip olamayacağını, bilgi ve şuur sahibi olunca da vecd hâlinde olamayacağını Cüneyd şu sözüyle beyân etmektedir: “*Tevhidin ilmi, tevhidin vücûduna zıttır. Vücûdu da ilmine zıttır.*”⁸⁰

“Ben yirmi senedir vecd ile fakd (buluş ile kaybediş) arasındayım. Rabbimi bulunca kalbimi kaybediyorum, kalbimi bulunca Rabbimi kaybediyorum.”⁸¹ diyen Ebu'l-Huseyn en-Nûrî (ö.295/907) bu sözüyle vecd hâlinden yükselen

75 Mevlânâ, *Mesnevi-i M'anevî*, c. III, ss. 668-673, 688-690.

76 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. III, s. 445.

77 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât li-elfâzi'l-Kur'ân*, tahk.: Safvan Adnan Dâvûdî, Beyrut 1992, s. 854.

78 Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 485

79 Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 63.

80 *Aynı eser*, ss. 62-63.

81 Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 62.

sâliklerin ulaştığı vücûd mertebesine işaret etmektedir. Zira Hakk'ı bulmak, ancak beşerî his ve sıfatlar söndükten ve kaybolduktan sonra gerçekleşir. Hakikat sultanı olan Allah'ın tecellîleri zuhur ettiği zaman, beşerî varlık için bakâ tasavvur edilemez.⁸² Beşerî varlıktan sıyrılıp Hak'la bâkî olma gerçeğini Kuşeyrî (ö. 465/1073) şu şiirle dile getirmektedir: "Bana görünen şühûd ve tecellîlerle varlıktan kayboldum mu, hakiki varlığımı işte o zaman bulurum."⁸³

Özetle, vecd hâlinde irtifa ettikten sonra gelen mertebe, vücûd mertebesidir. Hakk'ı gereğince bulabilmek, ancak beşerî duygu ve sıfatlar söndükten ve kaybolduktan sonra mümkün olur. Çünkü "Mevcûdda ne kadar zühd edilirse, o kadar vücûd elde edilecektir." Bu mertebeye eren kişiye, artık vecd zevk vermez olur. Hakikat sultanı zuhur ettiği zaman, beşerî varlık için bakâ tasavvur edilemez. Vücûd, kulun helâk ve yok olmasını gerektirir. Kul, bu konuda önce denizi gören (tevâcüd), sonra açılmak niyetiyle bir sandal temin edip ona binen (vecd) ve sonunda denize açılan (vücûd) kişiye benzetilir. Bu durumda tevâcüd bidâyet, vücûd nihayet, vecd ise bidâyet ile nihayet arasında bir vâsıtadan ibarettir.⁸⁴

1. Vücûd Sahibinin İki Hâli: Sahv ve Mahv

Vücûd sahibinin sahv (uyanıklık) ve mahv (yok olma) hâli vardır. Sahv hâli Hak'ta bâkî olmak, mahv hâli de Hak'ta fânî olmaktır. Bu iki hâl, daima yekdiğerini takip ederek sâlik üzerine gelir; sâlik, üzerinde "Hak ile sahv" hâli galip olunca, artık Hak ile hareket eder, Hak ile söyler. Fiili ve kavli Hak olur.⁸⁵ Resulullah (s.), Hak Teâlâ'dan haber verdiği kudsî bir hadiste: "Kul, benimle işitir, benimle görür." buyurmuştur. Yaşadığı bu hâli Yunus Emre (ö. 720/1320) şu dizeleri ile dile getirmektedir:

*Benü sorman bana bendê degülem
Sûretüm boş gezer tondan içerü*

*Süleyman kuşdîli bilür didiler
Süleymân var Süleymân'dan içerü.*⁸⁶

2. Vahdet Deryasına Dalmak

Vücûdla yakın anlamlı olan hâllerden biri de istiğraktr. İlâhî sevginin istilasını

82 *Aynı yer.*

83 Kuşeyrî, *age.*, s. 63.

84 Kılıç, *Varlık Ve Mertebeleri*, s. 175.

85 Kuşeyrî, *age.*, s. 63.

86 Yunus Emre, *Yunus Emre Dîvânı*, haz.: Mustafa Tatçı, İstanbul 1997, c. II, ss. 373-374.

altında sevgiliyi temâşâ ederken, sâlikin kendisi, maddî âlem ve mâsivâ hakkında hiçbir his, idrak ve şuura sahip olmamasıdır. Hakk'ı müşâhede arzusuyla kendinden geçmesi ya da cezbeye kapılarak fenâyâ ulaşmasıdır. "Ben" ve "biz" demekten kurtularak, vahdet deryâsında gark olmasıdır. Bu hâlde bulunana müstağrak (istiğrak sahibi) denir.

İstiğrak hâlindeki bir sâlik, suya atılan ve batan taş gibidir. İlâhî muhabbet ummanında ve vahdet denizinde öyle batmış ve yok olup gitmiştir ki, geride bir eser ve nişan bırakmamıştır.

İstiğrak üç çeşittir: İlmin hâlde istiğrakı, işaretin keşifte istiğrakı ve şevahidin cem'de istiğrakı.⁸⁷

IV. Sonuç ve Değerlendirme

Tasavvufî tecrübenin en temel gayesi, ma'rifetullah ve muhabbetullahtır. Sâlikin Mutlak Varlık'ı tanınması ve oluş seyrine katılmasıdır. İnsan-ı kâmil, varlık mertebelerinin sonuncusudur ama bütün merhalelerin nüzûl ve urucûnu gerçekleştiren bir ârifdir. Kesrette vahdeti, vahdette kesreti yaşama deneyimini başaran tecellîgâh-ı ilâhîdir. Tevhidin sırrına erip birlik dükkânna erebilendir. Kesret âleminin fâniliğine takılmadan, bakâ yurdunun ulviliğine kanat çırpandır. Tasavvufî tecrübeyi tahalluk boyutuyla gerçekleştirebilen, sadakatle şer'-i şerife ve ilâhî hükümlere râm olan, sünnetullahı idrak eden, kulluk bilincini, taat ve ibadetlerini en derûnî duygularla icra edebilen sâlik, zamanla latîfelerinin açıldığını, gönül âleminin aydınlandığını, idrak sürecinin geliştiğini, coşku ve heyecanının arttığını fark edecektir. Zâhirî hükümlere riayetle ve edebe uygun hareketle, batınî donanımının gelişiyeğine, tahalluk boyutuna tahakkuk sürecinin eşlik edeceğine şahit olacaktır. Nefsin tezkiyesi, kalbin tasfiyesi ve ruhun yükselişi, birtakım tasavvufî makâmın kat edilmesini sağlarken, aynı zamanda sâlikin iç dünyasında da bir takım vehbî oluşumlar, manevî zenginlikler ve duygusal gelişimler belirecektir. Taat ve ibadetlerinde, tezekkür ve tefekküründe, devran ve semâ'ında sâlikin bezendiği bu tasavvufî hâllerin en coşkun sellerinden biri de vecddir. Yaşanılan bu manevî his ve heyecan, şu üç aşamada gerçekleşmektedir: Tevâcüd, vecd ve vücûd.

Kâmil insanların, âşık ve ârif zâtların hâllerine sevdalı olan sâlik, başlangıçta bu coşku ve heyecanı kasteder; niyet ölçeğinde sülûku arzular. Niyeti, tevâcüd izler. Tevâcüd ehli kişi olarak seyr u sülûkun zorluklarını göğüsler. Sıkıntılara katlanır. Sülûkun gereklerini yerine getirmede birtakım tekellûf ve zorlamalara kendini uyarlar. Sorumluluktan kaçınmaz. İbadet ve zikrin hâlâve-

87 İsmail Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukara Fakirlerin Yolu*, haz.: Saadettin Ekici, İstanbul 2000, s. 330.

tine ermek ister. Ağlayamasa da ağlar gibi yapar, hâl cihetinden seçkinlere benzemeye çalışır. Taklit boyutuyla muhakkiklerin yolunu izlemeye koyulur. Gelenek ve âdetleri ihmal etmemeye çalışır. Bununla birlikte, tevâcüd ehlini bekleyen en önemli tehlike, rûsûm ve âdete takılıp kalması, öze ve hakikate giriftâr olamamasıdır. Hareketlerinin yapmacık, şekilci ve sıradan bir hâle bürünmesi, zikir, devran ve semâda bazı taşkınlıklarla kendini ispatlama girişimine kalkışmasıdır. Bu, sâlikin helâkidir. Zira sûfînin Allah'tan başka ilgi odağı olamaz. Tevâcüd bir iskât-ı vesâil deneyimidir. Tüm ilgi, dikkat, rikkat ve temâyülü Allah'ta odaklaştırmak esastır. Allah'la beraber olma şuuruna sahip olan, Allah'ı hakkıyla idrak eden, Allah'a giden yolculukta himmetini O'na râm eden sâlik, zorlayarak, yoğun bir dikkat ve çaba sonucu elde edindiği tevâcüd boyutundaki manevî zevkleri, artık kesbî olarak değil, vehbî bir tarzda edinmeye başlar.

İcra edilen vird ve zikirler, sâlikin kalbinde ilâhî şuaların parıldamasına yol açar. Vürûd ve şühûd hâlleri belirmeye başlar. Ânî ve tesadüfen gerçekleşen vecd hâlleri, onu kendinden eder. Ötelerin ötesine taşımaya, O'nunla sermest ve bahtiyar olmaya başlar. Kabı kabına sığmaz olur. Patlamaya hazır bir volkan gibi gelen vâridâtın etkisiyle, sakinken taşkın, hareketli, duygulu, yerinde duramaz hâle gelir. Vücûdunda titremeler, kasılmalar, cevelân, heyecan ve hararet belirmeye başlar. Farkına varmadan birtakım hareketlerde, sema' ve devranda, aşk terennümlerinde, coşkulu ve taşkın hâllerde bulunur. Veya gelen vâridâtın etkisiyle çok hareketli iken donup kalmasına, sükûna ermesine, hüznü gark olmasına, tutukluk hâllerinin belirmesine yol açar. Vecd ehlinin böylesi tutumlarında aklının başından gitmesi mazur karşılanır; onun taşkınlıkları doğal kabul edilir; farızaları yerine getirmek maksadıyla onun bu ânîden gelen taşkınlık ve kendinden geçiş hâlleri kaybolup kendine hâkim olma noktasına gelmesine yol açar.

Vecd ehlinin şühûd ve vürûd hâllerinden sonra ulaştığı nihâî deneyim, vücûd safhasıdır. Bu safhada sâlik, fakd hâline gelmiş, humûd deyimiyle ifadelendirilen kendini aşma, kendini yok sayma, kendinden geçişi en yoğun tarzda gerçekleştirmiştir. Sahv ve mahv hâlleriyle kendi varlığından fânî, Hakk'ın varlığında bâkî olmuştur. Vuslat deryâsına dalmış, senlik-benlik kaygısından kurtulmuş, ikilikten vazgeçmiş, kendini görmeyi aşmış, hiçlik duygusuna bürünmüş, Rabb'ı ile hoşnut olmuştur.

Özetle Tasavvuf, sâlikin benlik kaygısından kurtulup vuslat şerbetini içmesini sağlar. Nefsânî arzuların değil, manevî duyguların hazzına ermeyi amaçlar. Sonlu, fânî, basit ve bayağı duyguların değil, sonsuzluk sırrının idrak edilmesini ister. Tevhidin özüne sahip olmayı, kulluk şevkine kavuşmayı ve

manevî heyecanı taşımaya öngörür. Zira vecdle elde edilen huzûr, şehevî, nef-sânî ve dünyevî hazların ötesinde, dinmeyen bir coşku ve mutluluk sağlar.

Bibliyografya

- el-Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, Keşfü'l-Hafa ve Muzîlu'l-İlbâs ammâ İştehera mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-nâs, Beyrut 1988.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ankaravî, İsmâil, *Minhâcü'l-Fukara Fakirlerin Yolu*, İnsan Yayınları, haz.: Saadetin Ekici, İstanbul 2000.
- Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1992.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2004, II. Baskı.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihah Tâcü'l-Luga ve Sihahî'l-Arabîyye*, tah.: Ahmed Abdülgafûr Attâr, Kahire 1984.
- el-Cevziyye, İbn Kayyım, *Medâricu's-Sâlikîn*, Beyrut, ts..
- Cürçânî, Seyyid Şerîf, *Kitâbü't-Ta'rifât*, tah.: Abdülmün'im el-Hifnî, Dâru'r-Reşâd, Kahire 1991.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, IV. Baskı, İstanbul 1990.
- Filiz, Lütfî, *Noktanın Sonsuzluğu IV*, haz.: Saim Öztan, Seyhun Besin, Aziz Şenol Filiz, Pan Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Gazali, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1412/1992.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977.
- el-Hücvirî, Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mahcûb*, İngilizce'den Arapça'ya çev.: Mahmud Ahmed Madî Ebû'l-Azâim-İsmâil Ebû'l-Azâim, Dâru't-Türâsi'l-Arabî, Kahire 1974.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâleddin Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, tah.: Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebellah ve Haşim Muhammed eş-Şazili, Beyrut 1994.
- İmam-ı Rabbânî, Ahmed Fârûkî Serhendî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, ter.: Abdülkadir Akçiçek, Cümle Yayınları, İstanbul 1985.
- el-İsfahânî, Râgıb, *el-Müfredât li-Elfâzi'l-Kur'ân*, tah.: Safvan Adnan Dâvûdî, Beyrut 1992.
- el-Kelâbâzî, Tâcü'l-İslâm Ebû Bekir Muhammed, *et-Taarruflî-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, tah.: Mahmud Emin en-Nevevî, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 1992.
- Kılıç, Mahmut Erol, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd Ve Merâtibu'l-Vücûd)*, Doktora Tezi, Dan.: Prof. Dr. Mustafa Tahralı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kasım Abdülkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fi İlmi't-Tasavvuf*, haz. Ma'ruf Zerrîk, Ali Abdulhamid Baltacı, Dâru'l-Hayr, Beyrut 1993.
- Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Rûmî, Mevlânâ Celâleddin, *Mesnevi-i M'anevî*, haz. R. A. Nicholson, İntişârât-ı Behzâd, Tahran 1375.
- Sarı Abdullah Efendi, Semeratu'l-Fuad fi'l-Mebde-i ve'l-Meâd, İstanbul 1288.
- es-Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî, *el-Luma'*, tah.: Abdülhalim Mahmud-Abdülbaki Sürûr-, Kahire 1960.
- es-Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn, *Avârifü'l-Maârif*, haz.: Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd b. Şerîf, Kahire 1971.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ'*, Uludağ Yayınları, Bursa 1992.
- Uludağ, Süleyman, "Erken Dönem Süflerinde Semâ'", *Sûfi Gelenek ve Hayat: Keşkül*, Sayı: 7, İstanbul 2006, 10-20.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, "Cezbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII/504.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, "Tasavvufla İlgili Soru ve Cevaplar", *el-Lüma'*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996.